

"HAYOT-O'LIM" TUSHUNCHASINING O'ZBEK BADIYASARLARDA IFODALANISHI

Fazliddinova Feruza Avaz qizi

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek badiiy adabiyotida "hayot-o'lim" tushunchasining metaforik ifodalanishi tahlil qilinadi. Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar", Asqad Muxtorning "Chinor", O'tkir Hoshimovning "Ikki eshik orasi" va "Dunyoning ishlari" asarlari misolida hayot va o'lim konseptlarining biomorf, kosmologik, gidromorf va predmetli metaforalar orqali modellashtirilishi ko'rsatiladi. Milliy-madaniy kodlar, ranglar simvolikasi va evfemik metaforalar alohida tahlil etiladi.

Kalit so'zlar: hayot, o'lim, badiiy adabiyot, metafora, kognitiv lingvistika, lisoniy manzara, biomorf metafora, kosmologik metafora, evfemizm, lingvokulturologiya.

Kirish

Badiiy adabiyot — tilning estetik imkoniyatlari eng to'la namoyon bo'ladigan soha. Yozuvchi hayot va o'lim kabi murakkab falsafiy tushunchalarni tasvirlashda individual metaforik modellar yaratadi. Bu modellar bir tomondan milliy-madaniy an'analarga tayansa, ikkinchi tomondan muallifning o'ziga xos dunyoqarashini ifodalaydi. Shuning uchun badiiy matnlardagi metaforik ifodalar lingvokulturologik jihatdan alohida qimmatga ega.

"Hayot" va "o'lim" konseptlari o'zbek badiiy adabiyotida juda boy metaforik tizimni tashkil etadi. Bu tizimda tabiat hodisalari, samoviy jismlar, predmet va

harakatlar insonning hayot yo'lini va uning yakunini ifodalash uchun xizmat qiladi. Mazkur maqolda o'zbek badiiy adabiyotining yirik namoyandalari Abdulla Qodiriy, Asqad Muxtor va O'tkir Hoshimov asarlaridagi "hayot-o'lim" konseptlari metaforik modellar jihatidan tasniflanib, lingvokulturologik tahlil qilinadi. Tadqiqot metodologiyasi sifatida kognitiv lingvistika va lingvokulturologiyaning asosiy tamoyillaridan foydalanildi.

1. Biomorf metaforalar: Chinor, meva va tabiat obrazlari

O'zbek badiiy adabiyotida hayot va o'lim eng ko'p o'simlik dunyosi, tabiat holatlari va biologik jarayonlar orqali ifodalanadi. Bu biomorf metaforalar insonni tabiatning uzviy bir bo'lagi sifatida ko'rsatadi.

Chinor — mangulik timsoli: Asqad Muxtorning "Chinor" romanida hayot konsepti markaziy chinor obrazi orqali modellashtiriladi. Yoshi mingdan oshgan azim chinor inson uchun shunchaki daraxt emas, balki "hayotning manguligini tasdiqlovchi" tirik siymo hisoblanadi. U o'zining "minglab qatlamlari" bilan zamonlar osha vaqtning shiddatini va borliqning davomiyligini ko'rsatadi. Chinorning "sokin va qudratli shovillashi" asarda o'lim ustidan g'alaba qozongan barhayotlik sadosi sifatida talqin etiladi. Hatto qishloq ahli chinorni "mingga kirsayonib ketadi" deb bashorat qilganida ham, u yonmaydi — mangulik ramzi bo'lib qolaveradi.

Pishgan meva — hayot poyoni: Shu romanda keksaygan inson vujudi "pishib turgan meva"ga qiyoslanadi. Bu metaforada mevaning pishishi hayotiy tajribaning to'lishishini, shu bilan birga, uning uzilib tushish (vafot etish) vaqti yaqinligini bildiradi. Bu qiyoslash o'zbek milliy tasavvurlarida keksalikni ezgu hayotning tabiat bilan uyg'un yakunlanishi sifatida idrok etishga asoslanadi.

Xazonrezgi va so'lish: O'zbek badiiy adabiyotida hayotning tugashi ko'pincha tabiatning so'lishi — kuzgi yomg'irlar va xazonlar bilan modellashtiriladi. Bu metafora inson hayotini fasl almashinuviga qiyoslab, o'limni yoz so'nishi, kuz kelishi

sifatida ifodalaydi. Mazmun jihatidan bu model islomiy tasavvurlar bilan uyg'unlashadi: tabiat ham, inson ham bir kun tuproqqa qaytadi.

2. Kosmologik metaforalar: Yulduz va quyosh obrazlari

Inson ruhi va uning o'limdan keyingi holati o'zbek badiiy adabiyotida samoviy jismlar orqali kognitiv modellashtiriladi. Bu kosmologik metaforalar qadimiy mifologik tasavvurlar bilan uyg'unlashgan.

Yulduzlar — onalarning joni: O'tkir Hoshimovning "Dunyoning ishlari" asarida osmondagi eng yorqin yulduzlar "onalarning jonidir" deb metaforizatsiya qilinadi. Bu metaforada inson vafot etganda uning joni so'ngan yulduz bo'lib, quyoshga (nurga) aylanishi haqidagi mifologik-falsafiy qarashlar ilgari suriladi. O'lim — so'nish emas, balki yangi, nurliroq shaklga o'tish.

Nur va qorong'ulik zidligi: O'zbek adabiyotida tiriklik nurning barq urishi, o'lim esa yorug' dunyo bilan vidolashuvdir. "Qorong'ulikka singish" iborasi badiiy matnlarda bu yorug' dunyoni tark etish va mavhumlikka ketishni anglatuvchi chuqur falsafiy ma'noli ibora sifatida keladi. Bu yerda nur — hayot, qorong'ulik esa o'lim ramzi bo'lib, ular orasidagi chegara hayot va o'lim chegarasiga to'g'ri keladi.

"Beozor o'lim" metaforasi: O'tkir Hoshimov asarlarida insonning birovga zoriqmay, to'shakda yotmay vafot etishi "beozor o'lim" metaforasi orqali ijobiy baholanadi [6]. Bu metafora o'zbek milliy mentalitetida o'limning eng qadrlı ko'rinishini ifodalaydi: inson atrofdagilarga og'irlik qilmay, o'z oyog'ida yurib, to'satdan dunyodan o'tishi — bu ilohiy marhamat.

3. Hidromorf metaforalar: Suv va oqish tasvirlari

O'zbek badiiy adabiyotida vaqtning qaytmasligi va umrning o'tkinchiligi oqar suv metaforasi orqali beriladi. Bu metaforik model xalq og'zaki ijodidan badiiy adabiyotga o'tib, yanada boyitilgan.

"Umr — ariqdan oqqan suv": O'tkir Hoshimov asarlarida inson hayoti shiddat bilan oquvchi ariq suvi sifatida tasvirlanadi. Suv metaforasi o'zbek lisoniy manzarasida hayot konseptining eng keng tarqalgan ramzlaridan biri: suv ham hayot beruvchi, ham o'tkinchi xususiyatlarni o'zida mujassam etadi. Oqqan suv qaytmaydi — o'tgan umr ham qaytmaydi.

"Hayot — ikki eshik orasi": O'tkir Hoshimovning "Ikki eshik orasi" asarida insonning bu dunyoga kelishi va ketishi "ikki eshik orasi"dagi qisqa, ammo mazmunli safariga tenglashtiriladi. Bunda tug'ilish — birinchi eshik, o'lim — ikkinchi eshik ramzidir. Hayot — nuqul bayram emas, balki "eng aziz va asl kishilar"ni sinovdan o'tkazuvchi o'tish yo'lagidir.

"O'tgan umr — otilgan o'q": Bu metafora o'zbek badiiy adabiyotida hayotning ortga qaytmasligi va vaqtning muqarrar o'tishini o'ta keskin va qat'iy obraz orqali beradi. O'q otildi — qaytmaydi, umr o'tdi — u ham qaytmaydi. Bu qiyos hayotiy momentlarni qadrlash lozimligi haqidagi axloqiy xabarni o'z ichiga oladi.

4. Predmetli metaforalar: Kitob va ko'za timsollari

O'zbek badiiy adabiyotida mavhum falsafiy tushunchalar — hayot va o'lim — konkret moddiy ashyolar yordamida tasvirlanadi. Bu predmetli metaforalar o'quvchi tasavvurida hayotiy jarayonlarga jonli va ko'rinadigan obraz beradi.

"Xayrlashuv va Ko'rishuv kitobi": Asqad Muxtorning "Chinor" romanida hayotning mazmuni "Ko'rishuv kitobi" bo'lsa, o'lim va tabiat bilan vidolashuv lahzalari "Xayrlashuv kitobi" deb ataladi. Bu kitobni — tabiat go'zalligi, yulduzlar, chashmalar va sahrolar bilan to'yib, xo'rsinib, yig'lab xayrlashishni — yozib tugatgan odam "bearmon ketishi" ta'kidlanadi. O'lim — kitob yozib bo'lgan odamning tinchlanishi.

"Inson — bo'm-bo'sh ko'za": Shu asarda umrining oxiriga yetgan kishi o'zini hamma yaxshiliklari va mehrini odamlarga ulashib bo'lgan "bo'm-bo'sh ko'za"ga

o'xshatadi. Bu yerda o'lim — vujudning bo'shashi va ruhning butunlay boshqalarga (farzandlarga, ishlarga) singishi demakdir. Bu model o'limni faqat yo'qotish emas, balki berish, ulashish akti sifatida ko'rsatadi.

"Xotira — yopig'liq ombor": O'tkir Hoshimovning "Ikki eshik orasi" asarida inson o'tmishi va hayoti "yopig'liq ombor" sifatida kognitiv modellashtiriladi. Ushbu modelda inson umri davomida to'plagan tajribalari ombor ichidagi ashyolarga qiyoslanadi; vaqti kelib tasodifiy shamol bu ombor eshigini ochib yuborganda, kishi undagi "oltindan aziz narsalarni" ham, ko'ngilni xira qiluvchi qaqir-quqirlarni ham baravar ko'rishga majbur bo'ladi. Bu metafora hayotni shunchaki o'tayotgan vaqt emas, balki to'planayotgan ma'naviy yuk sifatida idrok etishga xizmat qiladi.

5. Fojiviy metaforalar: Abdulla Qodiriy asarlarida o'lim

Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romanida o'lim konsepti estetik va fojiviy markerlar bilan boyitiladi. Yozuvchi o'lim va hayot dialektikasini ishq, ijtimoiy zulm va vatanparvarlik o'rtasidagi kurash sifatida tasvirlaydi.

"Hayot lolazoridan ayirilish": Romanda Kumushbibining vafoti go'zal gulzorning mahv etilishi va "jonning kuyib, kulining ko'kka sovurilishi" kabi badiiy metaforalar bilan beriladi. "Lolazor" — hayotning eng go'zal, eng yashil davri ramzi. Undan ayirilish — faqat jismoniy o'lim emas, balki go'zallikning, yorug'likning butunlay yo'qolishidir.

"Ajalning sovuq sharpasi": Qodiriy asarlarida o'lim kutilmagan va qo'rqinchli "sharpa" yoki "qora bulut" sifatida tasvirlanadi — u insonning eng shirin orzularini poymol qiladi. "Sovuq sharpa" — hayotning issiqligiga qarama-qarshi qo'yilgan sovuqlik. Bu metafora o'limni tiriklikning antonimi sifatida ifodali ko'rsatadi.

"Shirin o'lim" paradoksal metaforasi: Romanda Otabek dushman bilan kurashda yorining oyog'i ostida qoniga belanishni "shirin o'lim" va o'zining azaliy

g'oyasi (orzusi) deb biladi. "Shirin o'lim" — bu o'zaro zid so'zlardan tuzilgan oksimeron: odatda o'lim "achchiq" — bu esa uni "shirin" deydi. Ishq yo'lida o'lish — bu o'zbek badiiy tafakkurida eng oliy martaba.

"Najot farishtasi" va hayot metaforasi: Kumushbibi Otabekni o'lim (dor ostidan) qutqarganida "najot farishtasi" sifatida gavdalanadi. Bu metafora sevgini hayot saqlovchi kuch sifatida ko'rsatadi. Ishq — o'limga qarshi turuvchi, hayotni uzaytiruvchi ilohiy kuch. Bu metafora orqali Qodiriy hayot va sevgini, o'lim va xiyonatni parallel qo'yadi.

6. Ma'naviy o'lim: Asqad Muxtor asarlarida metaforik modellar

Asqad Muxtor asarlarida alohida diqqatni jalb qiluvchi jihat — jismoniy hayotning davom etishi har doim ham tiriklikni anglatmasligidir. Yozuvchi ma'naviy o'lim tushunchasini bir nechta original metaforik model orqali ifodalaydi.

"Toshbaqa kosasini tavqi la'natdek sudrash": Asarlarda bir zumlik qo'rqqoqlik evaziga saqlab qolingan jon — osmonni ko'rmay, yerga qadalib yashaydigan toshbaqaning og'ir po'stiga (tavqi la'natga) qiyoslanadi. Bu modelda uzun umr — mukofot emas, balki ko'proq azob chekish uchun berilgan jazo sifatida baholanadi. Jismoniy hayot bor, ammo ma'naviy hayot o'lgan.

"O'z haykali yonidagi soya": Xuddi shu asarlarda Akbarali o'zining "bronza haykali" (soxta obro'si) qarshisida o'zini "qop-qora soya" va "jonsiz vujud" sifatida his qiladi [10]. Bu metaforada ma'naviy o'lim — insonning o'zligidan begonalashishi sifatida modellashtirilgan. Inson tirik, ammo u o'z haykali — soxta obrazi — oldida yo'q bo'lib ketgan.

7. Ranglar simbolikasi va madaniy kodlar

O'zbek badiiy adabiyotida hayot va o'lim tushunchalari ko'pincha ranglar simbolikasi orqali ifodalanadi. Bu ranglar milliy-madaniy kod bo'lib, ularni tushunish o'quvchidan ma'lum madaniy bilimni talab qiladi.

Qora — motam va o'lim ramzi: O'zbek madaniyatida o'lim va motam ko'p hollarda qora rang bilan ifodalanadi. Badiiy matnlarda "qora osh", "qora kiymoq", "qora xabar" kabi iboralar o'lim va qayg'uga ishora qiladi. Qora rang — tiriklikning antonimi, hayot ranglarining so'nishi.

Yosh va keksa uchun tobut rangi: O'zbek badiiy adabiyotida va madaniy an'analarida vafot etgan shaxsning yoshiga qarab ramziy ranglar o'zgaradi: yosh bo'lsa — qizil (hayotiy quvvat va yoshlik ramzi), keksa bo'lsa — oq (poklik va oxirat ramzi). Bu rang farqi hayot va o'limning inson yoshiga bog'liq bo'lgan ma'naviy talqinini aks ettiradi.

Oq kafan — poklanish va tinchlanish: O'tkir Hoshimov asarlarida qorning yog'ishi "uzoq kasal bo'lib yotgan odamning omonatini topshirishi"ga o'xshatiladi; bunda yerning qor bilan qoplanishi "oppoq kafanga o'ralib tinchish" va azoblardan qutulib, chehraning yorishishi sifatida modellastirilgan. Bu modelda o'lim qo'rqinchli yakun emas, balki abadiy orom va poklanish nuqtasi sifatida taqdim etiladi.

Xulosa

O'zbek badiiy adabiyotida "hayot-o'lim" konseptlarining metaforik ifodalanishi milliy-madaniy an'analar, islomiy tasavvurlar va mualliflik individual uslubining uyg'unligidan tashkil topadi. Tahlil quyidagi xulosalarga kelish imkonini beradi.

Birinchidan, o'zbek badiiy adabiyotida hayot va o'lim metaforalari biomorf (chinor, meva, xazon), kosmologik (yulduz, nur, qorong'ulik), gidromorf (suv, ariq) va predmetli (kitob, ko'za, ombor) turlarga bo'linadi. Har bir tur insonni tabiatning bir qismi sifatida ko'rsatadi va o'lim-hayot munosabatini tabiat jarayonlari bilan uyg'unlashtiradi.

Ikkinchidan, har bir yozuvchi ushbu konseptlarni o'zining individual uslubi va falsafiy dunyoqarashi orqali ochib beradi: Asqad Muxtor ijodida "Chinor" va

"Ko'za" timsollari markaziy o'rin tutsa, O'tkir Hoshimov "Ikki eshik orasi" va kosmologik metaforalar orqali hayotning sinovli tabiatini yoritadi, Abdulla Qodiriy esa o'lim konseptiga ishqiy va fojiaviy bo'yoq beradi.

Uchinchidan, o'zbek badiiy adabiyotida jismoniy hayotning davom etishi har doim ham tiriklikni anglatmaydi. Ma'naviy o'lim — vijdon va o'z-o'zini taslim qilish — "toshbaqa kosasini sudrash" va "soyaga aylanish" kabi metaforalar orqali jismoniy o'limdan ham og'irroq sifatida ko'rsatiladi.

To'rtinchidan, ranglar simbolikasi — ayniqsa qora va oq ranglarning hayot-o'lim kontekstidagi ma'nosi — o'zbek badiiy adabiyotida milliy-madaniy kod sifatida muhim rol o'ynaydi. Bu ranglar orqali o'lim nafaqat yo'qotish, balki ba'zan poklanish va tinchlanish sifatida ham idrok etiladi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Yo'ldoshev M. Badiiy matnda konseptual maydon. — Toshkent: Akademiya, 2008.
2. Abuzalova M.K. Kognitiv tilshunoslik. – Buxoro, 2024.
3. Maxmudova S. Lingvokulturologiya: darslik. — Toshkent: O'zbekiston, 2019.
4. Muxtor A. Chinor. — Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 1976.
6. Hoshimov O'. Dunyoning ishlari. — Toshkent: Sharq, 2005.
7. Hoshimov O'. Ikki eshik orasi. — Toshkent: Sharq, 1994.
8. G'aybullayeva N. O'zbek tilida "kasallik va salomatlik" konseptining lingvomadaniy, leksikografik tavsifi: Doktorlik dissertatsiyasi.
9. Qodiriy A. O'tkan kunlar. — Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 2019.